

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

БОГОСЛОВСКИ ФАКУЛТЕТ

КАТЕДРА: „ИСТОРИЧЕСКО БОГОСЛОВИЕ“

Професионално направление: 2.4. Религия и теология

(История на християнството)

АВТОРЕФЕРАТ

на

дисертация

за присъждане на образователната и научна степен *доктор*

АРИАНСКИТЕ СПОРОВЕ ПРИ УПРАВЛЕНИЕТО НА ИМПЕРАТОР КОНСТАНЦИЙ II

(историко-догматическо изследване)

Докторант:

Нина Танева Колева

Научен ръководител:

проф. д-р Александър Стоянов Омарчевски

София, 2023 г.

Дисертационният труд на тема „*Арианските спорове при управлението на император Констанций II*“ се състои от 197 (сто деведесет и седем) страници и включва: Заглавна страница, Съдържание, Списък със съкращения, Предговор, Увод, Три глави, Заключение, Декларация за оригиналност на текста и Използвана литература. Библиографията съдържа 193 заглавия на български, руски, английски, френски, италиански, португалски и турски език от изворови текстове, научна интерпретативна литература, изследвания в периодични издания и интернет източници.

СЪДЪРЖАНИЕ

1. УВОД.....	4
ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД.....	7
1.1. Актуалност на темата и състояние на проучванията	9
1.2. Обект, предмет и обхват и структура.....	12
1.3. Цел, задачи и очаквани резултати	12
1.4. Методологически аспекти.....	13
ОСНОВНО СЪДЪРЖАНИЕ.....	22
2. ИЗЛОЖЕНИЕ.....	22
2.1. Първа глава.....	22
2.2. Втора глава	23
2.3. Трета глава.....	23
3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ.....	24
4. ПРИНОСИ.....	28
5. ПУБЛИКАЦИИ.....	29

УВОД

Културната и религиозна криза, която Римската империя преживява през IV век, е един от най-важните моменти, които световната история някога е претърпяла. Древната езическа култура се сблъсква с християнството, което, признато от св. имп. Константин I Велики в началото на IV век, е обявено в края на същия век от св. Теодосий Велики за доминираща държавна религия. Наистина може да изглежда, че дотогава основната религия на империята – езическата – само по Божие допущение или чудо би могла да се замени с християнската. Но да не забравяме, че приемствеността в историята е един много важен момент от поредицата събития, изпълващи нейния ход. И виждаме как реалността показва истинското лице на събитията: християнството и езическият елинизъм малко по малко се сливат в едно цяло и създават християнско-гръко-ориенталска култура, която се вмества идеално във византийската, с център – новата столица на Римската империя – Константинопол.

Основната роля в създаването на ново начало и един нов начин на живот в империята принадлежи на св. Константин I. При него християнството за първи път получава официално признание и бившата езическа империя започва да се християнизира, още докато религиите са равнопоставени.

Обикновено обръщането на народи или държави към християнството се случва в историята на първите стъпки от техния исторически живот. Т.нар. покръстване дава начало на тяхното държавно съществуване, когато миналото им все още не е създадо солидни, установени основи или е създадо някои основи в груби, примитивни образи и форми. В такъв случай, преходът от грубото езичество към християнството не би могъл да породи дълбока криза в държавата.

Но не това представлява IV век в историята на Римската империя, която има многовековна световна култура, постигнала съвършени форми на държавност за времето си и, следователно, има зад гърба си велико минало, с идеи и възгледи, с които населението е свикнало. Тази империя се трансформира през IV век в християнска държава, т.е. поема по пътя на противоречието с миналото, а понякога и на пълното му отричане. Империята преживява изключително остра и тежка криза – древният езически свят, поне в религиозната сфера, вече не задоволява нуждите на хората. Появяват се нови търсения, нови желания, които поради редица сложни и многообразни причини, християнството успява да удовлетвори.

С новите условия на църковния живот, създадени в началото на IV век, Християнската църква преживява време на интензивна дейност, която е особено ясно изразена в областта на догматиката. През IV в. догматическите въпроси вече не се разглеждат от отделни лица, както е било през III век, например от Тертулиан или Ориген, а от цели, многобройни, добре организирани общности. Императорът, с уважение към духовенството, свиква голямо множество светители от техните епархии и те заедно, съборно и публично, вместо при отделни съслужения и визити или чрез кореспонденция, призовавайки Светия Дух, обмислят и решават сложни, важни и възвишени богословски проблеми.

Съборите през IV век стават нещо обичайно и се възприемат като единственото средство за разрешаване на спорни църковни въпроси. Но още в съборното движение от IV в. се забелязва нова, изключително важна черта за цялата последваща история на отношенията между духовната и светската власт, между църквата и държавата. След управлението на св. Константин Велики, държавната власт се намесва в догматическите движения и ги ръководи по свое усмотрение. В последния случай, държавните интереси не винаги съвпадат с църковните.

Дълго време основният културен център на Изтока е египетската столица – Александрия, където интелектуалният живот е в разгара си. Именно александрийският презвитер Арий дава името си на най-значимото еретично учение от времето на св. имп. Константин I.

Арий излага идеята, че Божият Син е сътворен във времето, че Той е твар и няма същата природа като своя Бог – Отец, а също че е способен на порок и добродетел. Арианската ерес бързо се разпространява, не само в Египет, но и извън неговите граници, като всява смут между християните и нанася първата тежка рана на Христовата Църква. Осъден на Първия вселенски събор в Никея, Арий не спира да влияе върху умовете на своите привърженици. Арианството не затихва, а напротив – разгаря се с още по-голям плам и нанася тежки удари в сърцевината на Християнската църква.

Синовеите на св. имп. Константин I имат различни възгледи за религиозната политика в държавата. На Запад император Констанс е бил стълб на никейската вяра, на изток император Констанций II, напротив, подкрепял арианите. Арианството е окончателно осъдено на Втория вселенски събор, но не изчезва – разпространява се сред варварите. В крайна сметка, първите християнски проповедници са изпратени при източните германци от Източната Римска империя, когато тя е управлявана от имп. Констанций II. Ясно е, че те са проповядвали Символа на вярата, в който самите те са вярвали. И тук няма как да не споменем дейността на готския религиозен просветител – арианския епископ Улфила¹, който покръства готите по българските земи² през IV век и превежда част от Св. Писание на готски език. Така арианството става национална религия първо на готите, а след това и на другите германски народи. Всъщност арианският спор е окончателно разрешен едва през VII век с преминаването на варварите към никейството.

¹ Някъде в източниците се среща под името Вулфила или Урфила (311 –383 г.)

² В Никополис ад Иструм, днес близо до село Никюп, намира се в района на град Велико Търново.

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Настоящият труд изследва периода от управлението на св. имп. Константин Велики – 274 г. (края на III в.) до смъртта на Констанций II през 361 (IV в). Представен е един обзор от епохата на Римската империя с разрасналата се голяма криза и управлението на последните войнишките императори в нея. Проследени са важните политически и икономически събития, които са описани от посочените извори, с цел да се възстанови по-детайлно историческата картина и от църковна перспектива, която разглежда и духовните процеси – органична част от социокултурните.

Периодът от началото на IV в. е наситен с множество събития, които очертават пътя на религиозната промяна и водят до обръщане към християнството в империята³. Следвайки неизбежния си ход, историята вписва своите примери за успехите на едни владетели и за неуспехите на други; разкрива тяхната роля и потвърждава техния пример, приема ги като новатори в миналото, задали модели за бъдещето. Ние също се опитахме да представим един велик император, когото Джон Норич нарича „най-влиятелния човек в цялата история“⁴, а придворният биограф Евсевий описва като „такъв император, какъвто цялата история“ до този момент още „не познава“⁵. Но едва ли би могла да стане ясна картината, относно самата история на св. Константин I, ако не се изясни поне накратко тази на предшественика му – Диоклециан. Като начало, в дисертацията е проследен вътрешният процес на промяна на римската държавност в *Imperium Romanum*. Наред с това са изяснени стъпките към появата на позволената религия – християнската и нейното правилно учение, в съпоставка с

³ Срв. Ferri, G. The Last Dance of the Salians: the Pagan Élite of Rome and Christian Emperors in the Fourth Century AD, in AA.VV., Millennium. Jahrbuch zu Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends n. Chr. Berlin–Boston, 2015, p. 117.

⁴ Norwich, John Julius. Byzantium: The Early Centuries. New York: Alfred A. Knopf, 1996, p. 32.

⁵ Eusebius. VC, I. 6.

генезиса на възникналата ерес на Арий, относно единосъщието на Бог Син и Бог Отец. Дори въпроса да е разрешен при св. Константин I, при синовете му и особено при Констанций II, спорът с арианството отново е възобновен, като непреодолим проблем в империята.

Изследван е периодът, когато в този духовен и политически климат с толкова борба за власт и интриги се формира и утвърждава учението за Второто лице на Светата Троица – Бог Син. Описан е опитът на Църквата в догматическото тълкуване и оформянето на каноните в противовес на множеството изяви на отсъствие на църковно единомислие – разединено мнение, породено от арианската ерес, относно същността на Бога според Троичния догмат и самата сотириология, като едно изконно, свято и ортодоксално правило на вярата. Наистина, трудно може да се опишат силата, куража и усилията на александрийския епископ – св. Атанасий и на кападокийските свети отци, чрез които, образно казано, се разлиства цялостното духовно дърво на Църквата, като изразител на едно ново разбиране за християнската вяра в светоотеческото мислене занапред.

В текста е проследена военната и религиозната политика на управлението на император Констанций II със съпътстващите заплахи от персите, варварските набези и узурпации. Като истински последовател на политиката на своя баща, той преследва езичниците, забранява техните жертвоприношения и затваря храмовете им. Въпреки че подкрепя активно християнството, императорът (увлечен от арианството), като истински познавач на богословието, се опитва да разреши възникналите религиозни спорове в империята, които от своя страна пораждат и непрестанни конфликти. Той свиква множество събори, отлъчва и изпраща в изгнание православни епископи, дори е заплашен с война от брат си Констанс ако не прекрати тези свои действия. Античният историк Амиан Марцелин, като пряк свидетел на събитията, представя император Констанций II като мнителен и недоверчив човек; макар и владетел с добро „самообладание“ и

„морал“, той безотказно се вслушвал в съветите на своите приближени и особено на своя любим евнух – Евсевий, което го определя и като слабохарактерен. Освен това, императорът често е поставян в сянката на своя баща св. Константин I Велики и на своя приемник – Юлиан, с цел да бъде запомнен като незначителна и безславна фигура, вместо като достоен наследник на трона.

1.1 Актуалност на темата и състояние на проучванията

Темата на дисертационния труд *„Арианските спорове при управлението на император Констанций II“*, в нейния историко-догматически аспект, представлява един безкраен интерес за изследване в полето на пъстрия спектър от целия „академичния жанр“. Всестранният интерес към темата за св. Константин I Велики, арианските спорове през IV в. и за управлението на император Констанций II са неизменна част от погледа на много учени в областта на историята, богословието, духовенството, философията и ред други. Техните трудове сами по себе си определят не само актуалността на разглеждания въпрос, но и нуждата от синергично изследване на цялата проблематика по дадената тема.

Би трябвало да разгледаме всички основни точки по темата на дисертационното изследване и с основание да изтъкнем тяхната актуалност:

- Обикновено, говорейки за християнството през ранните векове, първата мисъл възникнала в съзнанието ни е да започнем със св. имп. Константин I, като ярка разграничителна линия в историята на християнството. Макар обрисован по различен начин от многото автори, неговото име е увековечено и тясно свързано с признаването на Църквата Христова. Името на светия император завинаги остава свързано и с изграждането на новата християнска столица на Римската империя – Константинопол. Темата разкрива и ключовата му роля за християнизацията на империята, както и последващото изграждане на

съборния характер на Църквата в борбата срещу арианството. С основополагащо значение е проведеният Първи вселенски събор, свикан от св. имп. Константин в Никея, които остава като образец и църковна традиция в историята на Църквата. А самият принос на този събор за Църквата е съставянето на Никеийския символ на вярата и защитата на Православието от ереси.

- Жизненият път и делото на св. Атанасий Велики винаги е вълнувал читателя. Неговата изпълнена с множество изпитания житейска съдба посочва трудностите пред Църквата в първите години на разрешено съжителство с държавата. Особено, когато начело на империята стои владетел, симпатизиращ на еретическо учение, в лицето на Констанций II. Обвинен, за кой ли път, и оправдан на Сердикийския събор, той свързва името си с днешната българска столица и с основания от него най-стар манастир „Свети Атанасий“ в Европа (край чирпанското село Златна ливада). Съборът проведен в нашата столица – Сердика, освен че възприел Никеийския символ на вярата има и ключова роля за ранното развитие на църковното право със създадените на него канонични правила. Именно тези Сердикийски канони, дават основание те да бъдат смятани като църковно правило, което се оформя впоследствие по примера на римското право. И точно в тези характеристики се съдържа тяхната уникалност и важност.
- Началото на арианските спорове, възникнали през разглежданата епохата от презвитер Арий, нанасят първата рана на Църквата, която води дълга борба с тях за запазване на никейското православие. Въпроса за функцията на съборите в процесите на отстояване на Никеийския символ е от съществено значение, често коментиран, той винаги остава актуален и до днес. И въпреки богатия светоотечески опит винаги има какво още да се каже за великите кападокийци – отци на православната вяра. Кападокийското богословие, за разлика от

александрийското, антиохийското, латинското и дори картагенското, все още не е достатъчно изследвано. А то разкрива своята знакова роля, определяйки целия духовен живот на Православната църква от IV–ти до XX–ти век.

- Управлението и религиозната политика на Констанций II е от съществено значение за приемствеността на установения от неговия баща св. Константин I модел в църковната политика и като ключов момент за отношението му към християнизацията на Църквата в империята. Този модел в свикването на събори за разрешаване на възникналите църковни спорове и изгнание на инакомислещи, продължава през управлението на Констанций II. Това е фундаментът на неговата политика, повлиял значително на управлението и на следващите поколения императори. За да се разбере изцяло неговата политика на управление са проучени и илюстрирани основните моменти, разкриващи иновациите в начина на приемственост и промяна, която служи като основна база, в сравнение с тази на св. имп. Константин I Велики.

Състоянието на проучванията показва, че независимо от броя на авторите, които са писали задълбочено по един или друг въпрос от посочената тема, до момента в пълен обем не са събрани и систематизирани фактите, особено свързаните с религиозната политика на Констанций II – един от най-дълго управлявалите императори в Римската империя. До настоящия момент липсват изследвания по конкретната тема на разработената дисертация в богословска наука.

1.2. Обект, предмет, обхват и структура

Обект на изследване – християнизацията на Римската империя по времето на управлението на св. Константин I Велики и неговите наследници Константин II, Констанций II и Констанс.

Предмет на изследването – арианските спорове при управлението на император Констанций II.

Дисертационното изследване е структурирано съдържателно в три глави: първа глава – въведение в епохата на Римската империя, отношение на държавната власт към християните и управлението на св. Константин I; втора глава – арианския спор, Първия вселенски събор, богословието на св. Атанасий Александрийски и делото на кападокийските отци; и трета глава – управлението на имп. Констанций II, Сердикийския събор (343 г.), други важни събори и последици.

1.3. Цел, задачи и очаквани резултати

Основната цел на изследването е да се направи цялостен историко-догматически анализ за управлението на Констанций II и възникналите арианските спорове. За тази цел е представено управлението на св. Константин I Велики и неговата роля за възтържествуването на християнството. Проучена е същността на арианството като богословско и църковно явление. Акцентът е поставен върху управлението на Констанций II и неговата религиозна политика, както и отношението му към арианството. Характерно е, че през първия период от управлението си той се държи към духовенството и вярващия народ доста умерено, но след смъртта на другите си двама братя успява да установи господството си над цялата империя и по този начин променя ситуацията в арианските спорове.

Първата задача на това проучване е: чрез обзора и анализа на историческите извори и научната литература, да се изследва, систематизира и представи връзката между управлението на св. имп. Константин I Велики

и неговата роля за надмощието на християнството над езичеството и постепенното налагане на арианството под закрилата на Констанций II.

Втората задача е да се представи същността на арианската ерес, ролята на св. Атанасий Александрийски и светите кападокийски отци, както и ролята на съборите за отстояване на Никеийския символ.

Третата задача е проучване на управлението на Констанций II, неговата религиозна политика и отношението му към християнизацията на Църквата и в частност към арианството.

Изследването потвърждава хипотезата за ключовата роля на църковно-историческия IV век с неговите личности – герои, хронисти и светци, с неговите събития – явления и процеси, за установяването на европейската цивилизация чрез християнизирването на римския свят като базова съдържателна структурираща реалност и постижение обусловено и от оспорването и преодоляването на арианството, макар и при покровителството на имп. Констанций II.

Така формулираните задачи водят до хипотезата, че: IV век изиграва огромна роля за съдбата на християнската религия, древния свят и последващото развитие на европейската цивилизация. Тази роля до голяма степен се определя от процеса на християнизация на Римската империя, който може би е основното съдържание на тази епоха по отношение на перспективите за историческо развитие и влияние върху бъдещия облик на Европа. Но този процес не протича леко, като една от сериозните пречки е арианската ерес, която въвлича в ключово противоречие църковните дейци; тук голямо влияние оказва покровителството на имп. Констанций II.

1.4 Методология

Методите на изследване са в полето на богословския и историческия анализ, систематизацията и обобщението на научни данни. За да се проведе същностно сравнение от проучените извори и източници е използван

сравнително-исторически, сравнително-аналитичен и историко-критически метод на изследване. Чрез метода анализ е декомпозиран изследвания обект (християнизацията на римската църква) на няколко части; идентифициране на съставни явления и процеси, както и взаимодействията по между им; идентифициране на специфични характеристики и качества. Използвани са още методи на теоретичното изследване, биографичен и каузален метод. Синтез – обединяване на различни елементи и страни на изследвания обект в цялостна система.

Историография

Историята на Църквата през IV век привлича вниманието на изследователи от различни профили: историци, теолози, философи и др. Значението на тази епоха – период на бързо християнизирание на античния свят и формиране на догматическа и богословска традиция – в историята на християнството не може да се надцени, колкото и да бъде изтъквано. По-голямата част от научната работа по църковната история на разглеждания период е посветена на изучаването на арианските спорове, които несъмнено определят вектора на развитие на християнската традиция и социалния живот през това историческо време и обуславя развитието за векове напред.

Извори:

Като първи извор за това изследване с основание би трябвало да споменем църковния историк *Евсевий Кесарийски* и неговата *Церковная история*. Москва, 1993, или *Ecclesiastical History*. Penguin, 1981, заемайки своето място сред най-важните първични източници за тази епоха от IV в. От неговото произведение се черпят важни сведения както за създаването, така и за развитието на християнството. Като пряк свидетел на гоненията, той описва детайлно, в забележителен късноантичен наратив, развоя на историческите епизоди, като една контрастна картина на епохата, разкриваща причините и последствията на всяко едно действие. В своя

панегирик *Животът на Константин Велики* или *De Vita Constantini*, Евсевий, освен че описва живота и делото на св. имп. Константин I, дава и важна информация за проведения в Никея безпрецедентен дотогава църковен форум – Първия вселенски събор.

За живота и религиозната политика на Констанций II, основен извор е: *Церковная история Ермия Созомена Саламинскаго*. Санкт Петербург, 1851, или *Historia ecclesiastica*. Berlin, 1960, на раннохристиянския писател-историк *Ермий Созомен*. Хронизирайки събития в течение на един век, Историята на Созомен е безценен източник за управлението на императорите св. Константин Велики, Констанций II и Юлиан Отстъпник. Созомен ни предоставя важните религиозни и политически въпроси на епохата за времето от 324 до 439 г. В него също са включени важни древни писма и едикти, които се разпространяват сред еретици, императори и светци, като Антоний Египетски, Амвросий Милански и Йоан Златоуст.

Най-пълна оценка на Констанций II дава гръко-римският историк *Амиан Марцелин* в описаната от него *Римская история (Res Gestae)*. Киев, 1906, или *Roman History*. London–Wohn, 1862. Главният съвременен историк на събитията от IV в. Амиан, предоставя обективен разказ за историята на Римската Империя и съседните народи, както и подробности за римската криза. От неговите писания черпим важна информация за ключови събития, като участник във много военни походи при императорите Констанций II и Юлиан.

Подробни сведения за императора намираме и у *Sextus Aurelius Victor*. *Epitome de caesaribus*. Teubner, 1911, или *За цезарите*. Секст Аврелий Виктор (ок. 320–ок. 390) е един от най-забележителните езичници-историзи. В своята кратка, но известна история на Римската империя, за този труд бе важно да черпим информация от епохата на тетрарсите, управлението на св. Константин и това на Констанций II и Юлиан.

Първият пълен опит да се защити християнската теология на латински е този на *Lactantius. The divine institutes* или *О смъртях преследователей*. Санкт-Петербург, 1998. която заема своето място сред най-важните първични източници за тази епоха на преход, смут и консолидация. Лактанций е най-известен със своето основно произведение за раннохристиянска апологетика, озаглавено *Божествени наставления* или *Divinae institutiones*, което посвещава на своя почитател св. Константин. Този трактат, състоящ се от седем книги е първият опит за систематично изложение за същността на цялата християнска доктрина. Като история, „*За смъртта на гонителите*“ е ключов източник за тетрархията на Диоклециан, голямото преследване и възхода на Константин. В тази своя творба Лактанций създава хибрид от история и апологетика, излагайки аргументи за истинността на християнската религия въз основа на съдбите на онези императори, които са били най-страшните преследвачи на християните. Базиран в имперската столица на Диоклециан Никомедия и по-късно в Галия в двора на Константин (където през 315 г. става учител на Крисп, сина на св. Константин), Лактанций е идеално позициониран да запише тези важни събития.

Блажени Августин епископ на Хипон, роден през IV в. (354 – 430 г.), е една от централните фигури в историята на християнството, а неговото произведение *За Божия град. София, 2008* или *The City of God. Cambridge University Press, 1998*, се явява като едно от най-влиятелните документи в развитието на християнството. Написан е като красноречива защита на вярата във време, когато Римската империя е била на ръба на своя срив. В него се разглеждат древните езически религии на Рим, аргументите на гръцките философи и откровенията на Библията. В Божия град Августин излага визия за целта и края на историята. Неговата всеобхватна философия на човешката история е, че всичко е свързано с волята и провидението на

Бог. Божия град и земния град като преплетени и неразривни в настоящата епоха, но предопределени да бъдат разделени при последния съд.

Към IV век указите (или конституциите) на римските императори, които през първите два века на принципата са имали малко влияние върху правните отношения, се превръщат във важен източник на правото. Ето защо, Кодексът на Теодосий е необходимо допълнение към изследването на управлението на Констанций II. *Кодекс Феодосия* или *Codex Theodosianus: Theodosiani Libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis et Leges novellae ad Theodosianum pertinentes*, Т. I–II. Mommsen (ed.). Berlin, 1971, включва всички имперски конституции от управлението на св. имп. Константин I Велики нататък.

Важен автор по темата на този труд е римският сенатор от IV в. *Julius Firmicus Maternus. De errore profanarum religionum*. Houston, 2009, който ни дава ценна информация за същността на езическата религия, за борбата и замяната ѝ с християнството. В допълнение към това той сякаш създава словесен мост, разкривайки връзката между Християнската църква и държавната власт в Римската империя през IV в.

За изграждането на Константинопол, както и за неговия благодетел – св. имп. Константин I – изчерпателен извор се явява и византийският историк *Socrates Scholasticus. A History of the Church*. London, 1844.

Цялостна картина за делото на св. Атанасий Велики, изпълнена с множество послания и апологии, намираме у *S. Athanasius. Historical Tracts of Athanasius. Library of the Fathers*. Oxford, 1843.

Фокус за разработването на това изследване дава светлината, намерила отзвук в Деянията на вселенските събори – *Деяния Вселенских Соборов, т. I*. Казань, 1887. Тук под името съборни актове си има предвид не само отделни актове или документи, свързани с историята на съборите, като посланията на съборите или отците, които са присъствали на тях, писма

на суверените за тяхното свикване, съборни изявления на вярата и др., но самите заповеди за съборни срещи и действия, с всички подробности.

Феодорит, еп. Кирский. *Церковная история*. Москва, 1993 или *Theodoret. A History of the Church. London: Henry G. Bohn, 1854* е история на Църквата в пет книги, от 332 г. до смъртта на Теодор Мопсуестийски 427 г. и продължение на историята на Есеевий Кесарийски. От неговото произведение черпим сведения за важните догматически въпроси, той представя материали от събори, послания на епископи и други важни документи. Теодорит е ученик на Антиохийската школа по богословие и активно участва в поддържането на чистотата на вярата и изобличаването на ересите, възникнали по това време.

Интерпретаторска литература и нови изследвания:

От българските автори и от авторите на кирилица въобще, с основополагащо значение за това изследване е монографията на **Александър Омарчевски**. *Свети император Константин I Велики (306 – 337)*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2016. В този изключително ценен исторически труд, той обзорно и детайлно разглежда периода от прехода на езичеството към християнизиранието на Римската империя по време на управлението на св. имп. Константин I Велики. В проучването е проследен и генезисът на триадологичните спорове през епохата, както и тяхната взаимовръзка с по-нататъшното им развитие, ескалирал в обособената като учение и движение арианска ерес.

От особено значение в настоящото изследване е трудът на **Георги Бакалов**. *Средновековният български владетел*. София, 1995, който описва всички важни щрихи в развитието на основните периоди на римовизантийската императорска власт. Управлението на св. Константин Велики и неговите наследници е отразено и в трудовете на: **Павел Павлов, Елена Щаерман, Якоб Буркхард, Михаил Поснов, Петър Малицки. Прот.**

Александър Шмеман сякаш най-внимателно се е постарал да направи всестранен и обобщен анализ на обръщането към християнството на св. Константин. *Фьодор Успенски. История на византийската империя, период I (до 527 г.)*. София, 2001, спира вниманието си върху многобройните аспекти на йерархичната подредба в империята. *Василий Болотов. Лекции по истории древней церкви, т. IV*. Москва, 1994, ни представя едно сериозно изследване на историята на Църквата в периода на вселенските събори.

За ранния етап от развитието на историографията на арианските спорове са използвани трудовете на: *А. Спасский, Г. Флоровски, А. Лебедев* и други автори. Следва да споменем *Антон Карташев. Вселенские соборы*. Москва, 2006, който оказва неизменна подкрепа за разработването на това изследване.

Същността на арианството в перспективата на догматическото богословие е разкрита доста изчерпателно в трудовете на: *Св. Риболов, А. Бриллиантов, А. Сидоров, Д. Дюлгеров, Т. Коев*. От изброените автори, в неотменна помощ и от ключово значение за това изследване е *Светослав Риболов. Исус Христос – аскет или спасител*. София, 2014.

Като автор на кирилица и от значение за това проучване трябва да посочим още трудовете на *Веселина Вачкова. Сердика е моят Рим*. София, 2012, и *Сердикийският събор – 1670 години история и интерпретации*. София, 2013. За предпоставките и свикването на съборите в Църквата, изчерпателност намираме и в използваните трудове на: *П. Малицки, М. Поснов, П. Граматиков*, както и други автори.

На личността и делото на св. Атанасий Александрийски са посветени трудове и публикации на: *А. Спасский, Б. Пиперов, Св. Риболов, В. Пандурски, Т. Коев, Т. Събев, П. Тодоров. Ил. Панчовски* и др. Особено важна информация за живота и дейността на св. Атанасий и кападокийските отци черпим от *Илия Цоневски. Патрология – живот, съчинения на църковните дейци, учители и писатели*. София: СИ, 1986. Интерес

представлява трудът на прот. Георги Шавелски *Свети Атанасий – светител на Църквата и светилник на Православието*, София: Синодално издателство, 1924. В него авторът представя учението на св. Атанасий за Бога, борбата му срещу арианството, пастирството на великия светител и отношението му към светската власт.

Противоречивата религиозна политика на Констанций II и неговата привързаност към арианството са проучени от **В. Самуилов, М. Казаков, П. Граматиков** и др.

От изследванията на латиница, на първо място е *Simon Corcoran. Before Constantine*. Boulder, 2005, който описва цялостната криза през III в., както и здравата тетрархична ос на императорската система, осигурила необходимата стабилност в държавата. Важно по темата на разработения труд е и още едно негово изследване – *The Empire of the Tetrarchs, Imperial Pronouncements and Government 284-324*. Oxford, 1996, което обхваща изцяло структурата на управлението на тетрарсите в един важен и сложен период от Римската империя. Авторът разглежда широкомащабно имперското управление на сътрудничество и съперничество в периода от преследването на християните към толерантност в държавата.

Основен източник на информация по темата е и *Arnaldo Marcone. La politica religiosa: dall'ultima persecuzione alla tolleranza*. – In: *Storia di Roma. Vol. II*. Torino, 1993, който разкрива важни епизоди от преследване на християните от страна на държавната власт, разяснява възникналия конфликт и отношенията между римската държава и християнството.

С нови изследвания и публикации **Stephen Mitchell. A History of the Later Roman Empire, A.D. 284–641**. Second Edition. Oxford, 2015, хвърля светъл лъч върху един важен период от зараждането на античната история до разпадането на Римската империя през 466 г., разглеждайки дълбоките трансформации по този път. В цялостното изследване на **Manlio Simonetti**.

La crisi ariana nel IV secolo. Roma, 1975, се проследява и развитието на арианските спорове през IV век.

За имперското преследване, изгнание и бягство на епископите, изчерпателен източник е труда на **Jennifer Barry**. *Bishops in Flight: Exile and Displacement in Late Antiquity*. California, 2019.

Leslie Barnard. *The Council of Serdica 343 A.D.* Sofia, 1983, представя едно цялостно и задълбочено изследване на Сердикийския събор от 343 г. Този труд е важен източник за разработването на тази дисертация. На църковните събори и тяхното значение за съхраняване на Никейския символ са посветени трудовете на: **A. Pariben, P. Maraval, N. Belayche, C. Mango, H. Hamilton, C. Hefele, V. C. De Clercq, J. Barry, H. Chadwick**, както и други автори.

За живота и сложните взаимоотношения между синовете на св. имп. Константин I, ценна информация черпим от **Pierre Maraval**. *I figli di Costantino*. 21 Editore, 2015, и от **Jill Harries**. *The Sons of Constantine. Imperial Rome A.D. 284 to 363: The New Empire*. Edinburgh, 2012, където се разглежда в детайли управлението на императорските наследници.

Към основния корпус от използваната научна литература на латиница следва да прибавим още авторите: **P. Brezzi, J. Burckhardt, Timothy Barnes, L. Tillemont, W. Hamilton**.

Поглед към тази тема, внасяща яснота за дисертационното изследване се открива още и в проучванията на: **S. Corcoran, P. Maraval, A. Schmemmann, C. Pietri, M. DiMaio, R. Burgess, F. Sampoli, M. Sordi, J. Norwich, T. Barnes, J. Mansi, Prot. J. Meyendorff, F. Kolb, A. Marcone, V. Moss** и др.

ОСНОВНО СЪДЪРЖАНИЕ

2. ИЗЛОЖЕНИЕ

Предговорът представя кратко историята на изследването. В **Увода** са изложени причините за избора на тема, нейната актуалност, предмета, целите, задачите и методологията, които определят структурата на съчинението, както и кратко представяне на изследванията, посветени на темата.

Първа глава – Св. имп. Константин I и наследници представя едно въведително изследване, засягащо въпросите за реформите в Римската империя, отношението на държавната власт към християнството и императорската династия на св. император Константин I Велики. С цел да се създаде една пълна картина за конюнктурата през изследваната епоха, трите глави на дисертационното изследване са разделени на раздели и подраздели. В първия раздел на първа глава след въведението в епохата на Римската империя и нейното образуване, изложението преминава към анализ на прехода от управленските форми от Принципат към Доминат и религиозните политики, които те развиват. Във втория раздел на първа глава аргументацията проследява обстоятелствата около гоненията и едикта на имп. Галерий като преход към управлението на св. имп. Константин I, което е разгледано по-детайлно в следващия раздел. В трети раздел на първа глава се анализират обстоятелствата на възкачването му на престола на Римската империя. След това от църковно-историческа гледна точка се проследяват християнизиранието на императора и изграждането на новата столица – Константинопол при Византион като социокултурни явления. Изложението завършва с проблемите на унаследяването на властта като предпоставка за развитие на нови политики, включително и религиозни.

Втора глава, озаглавена **Арианският спор** е посветена на арианския спор и се занимава със същността на арианската ерес. В началото на втора глава се изяснява зараждането и развитието на разглежданата ерес. Вторият раздел на втора глава проследява дискусията преди Никеийският събор (318–325) и периода след него, като се разглежда и проведения в Никея – Първи вселенски събор. Във втория подраздел се разглежда обстойно богословието на св. Атанасий Александрийски. Третият раздел преминава през доводите и обясненията на кападокийските отци и достига до окончателната победа на никейството със Символа на вярата преди Константинополския събор през 381 г.

Трета глава на дисертационното изследване **Император Констанций II като владетел** обхваща управлението на Констанций II, от анализа на личността, позицията и политиката, до оценка на степента на усвояване, видоизменяне и приложение на зададения от св. Константин социокултурен модел. В първия раздел се разглежда първоначалното отношение към развитието на постигнатата религиозна толерантност към идеята за християнска социокултурна доминация, изложението разглежда реалната религиозна политика на Констанций II, която се изразява институционализиране на Църквата довело до пристрастия и проблеми в традицията. Във втория раздел се преминава към анализ на про-арианската дворцова политика, която се урегулира от църковни събори до Никеийския. Втория подраздел се спира на богословските противоречия и противопоставянето между църквите на Изток и Запад. В третия раздел специално е разгледан Сердикийския събор през 343 г. и ролята на св. Атанасий, в контекста на властовите и социални проблеми. В четвъртия раздел са проследени възникналите движения и сблъсъци като гражданска война, преди това заточенията на епископите като рефлексия в Църквата. Изследването приключва с промените в държавната власт чрез споделяне на управленските отговорности от цезарите и със смъртта на имп. Констанций.

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

По времето на смъртта на св. Константин през 337 г. радикалната трансформация на римския свят всъщност вече е завършена. Най-видимите признаци на промяна за хората от онова време (в зависимост от техните възгледи) са: сигурността на границите; могъщ, брилянтен император, който управлява света от своята нова и прекрасна столица на Изток; новата религия на Христос, виждана навсякъде в строежа на църкви и могъщите фигури на епископи, бързаци да извършват своите дела като висши духовни служители; проспериращи селски имения и вили на едри земевладелци, „хранилки“ под формата на граждански служби и бързо разпространяващи се нови титли, униформи и чинове, армия от чиновници с безкрайни преброявания и преизчислявания на данъци и засилено потисничество над бедните хора и селяните. Тези промени се оказват необратими и това е основното значение на царуването на св. имп. Константин и неговия принос за християнизацията на Римската империя. Именно от това царуване започва многовековната история на европейските християнски монархии и историята на християнството като световна религия.

Основните модели на християнизация, приложени от св. Константин I и тенденциите на християнизация, които те пораждат, са продължени по различни начини от неговите наследници. Преди християнската Римска империя да се превърне в свършен факт, християнизацията преживява възходи и падения. Неравномерността и непоследователността на този процес се определят от редица фактори, сред които водещ е религиозната политика на императорите. Тя се определя, не само от субективни причини – религиозните пристрастия на един или друг владетел на римската държава, но в много по-голяма степен от обективни исторически условия.

След смъртта на св. Константин през 337 г. Римската империя е наследена от неговите синове и изглежда, че системата на господството е завършена с въвеждането на принципа на предаване на властта по наследство. От друга страна, би трябвало да изглежда, че християнизацията ще протича с доста бързи темпове и не само защото самият св. Константин ѝ дава мощни импулси, но и защото императорът възпитава синовете си в християнски дух и те трябва да действат според отношението към християнството в рамките на политиката на баща си. Но не се случва или постига съзнателно, нито едното, нито другото. Почти веднага след смъртта на великия император-свещец, синовете му започват братоубийствена война помежду си, в която е унищожено почти цялото голямо семейство на благоверния св. цар Константин.

Последователите на св. Константин отначало не предприемат никакви стъпки по отношение на християнизацията – съперниците са твърде заети с взаимно изстребление, а привържениците на различни религии и култове са напълно доволни от позицията на относителна религиозна толерантност. Констанций II пряко продължава линията на св. Константин за укрепване на правния статут на християнството и неговите институции и за подобряване на финансовото състояние на Църквата и социалния статус на духовенството. Тази линия е напълно съвместима с Миланския едикт и не предизвика много критики от нехристиянските религии и култове. По отношение на осигуряването на единството на Църквата, Констанций действа напълно в рамките на политиката на баща си като се стреми да доведе църквата до единомислие и единство, въпреки че резултатите от действията му се оказват директно противоположни на поставените цели. Това до голяма степен се дължи на привързването на Констанций II към арианството и отношението му към Църквата от позицията на истински господар – доминус.

Въпреки че Никейският събор, като най-висш църковен форум, осъжда арианството, а император св. Константин в специални послания след края на събора се присъединява към неговите решения и по този начин им придава характер на държавна санкция, историята на арианството не свършва дотук. Напротив, това е само началото на дълга и ожесточена борба, понякога дори достигаща до кръвопролития. През следващия половин век християнската църква е разкъсвана от непрекъснати борби, довели до обвинения и изгонвания на епископи, вълнения на енорияши и подвижници, които са в конфликт помежду си и с властите. Борбата засяга и висшите сфери на Римската империя и не оставя настрана самите императори, чиято ориентация надделява над религиозните или политическите мотиви, които понякога се сливат в едно.

В резултат на всичко това, по време на управлението на Констанций II противоречията в християнството ескалират до краен предел. Воюващите християнски фракции се нападат една друга с ярост, която според Амиан Марцелин надминава тази на дивите зверове. Опозиционни на властта елементи се събират под знамето на привържениците на никейската вяра и от този лагер идват искания за независимост на църквата и яростни изобличения на Констанций.

В същото време, фактът на честото свикване на църковни събори показва важна промяна в религиозната политика на римските императори и значителна тенденция в хода на християнизацията. В средата на IV век, авторитетът само на императорската власт вече не е достатъчен, за да сваля епископи и да провежда политическа линия по отношение на църквата. Констанций полага всички усилия да санкционира действията си с авторитета на съборите, които се превръщат в основен инструмент на неговата религиозна политика, въпреки очевидното му желание да стане пълен господар над Църквата, което и тогава не би било духовно допустимо. По отношение на баланса между християнството и другите религии, които

законно съществуват в държавата, Констанций действа също толкова безцеремонно и нетолерантно. На първо място, той става първият император, който започва цяла поредица от репресивни мерки срещу езичеството, но съвсем не за да даде предимство на християнството да доминира социокултурно.

Най-значимата в духовно и гражданско отношение ерес от IV век е арианството. Борбата с тази ерес заема централно място в историята на християнството в епохата на първите вселенски събори. Тази борба далеч надхвърля чисто догматическите спорове, обхваща големи маси от хора и играе съществена роля в държавната политика на Римската империя. Въпреки това, за историята на борбата срещу арианството през IV век все още има различни възгледи, понякога директно противоречащи си. Разнообразието от подходи към арианството показва сложността на проблема и необходимостта от задълбочен анализ на изворите в тяхната цялост.

Борбата с арианството заема централно място и в дейността на църковните отци – светите йерарси: Атанасий Велики и Василий Велики, Григорий Назиански и Григорий Нисийски които действат срещу еретиците, както в теоретичната, така и в практическата области. Споровете с арианството проникват в повечето им творби, а борбата срещу еретиците като благовестие и мисия е постоянна тема в техните биографии.

Християнизираната римска държава била заинтересувана от единството на Църквата, която търсела земна опора в нея. Императорската власт през IV век често се опитва да поеме ролята на върховен арбитър в религиозни и догматически спорове като понякога лавира между религиозни и политически групи, понякога заема гледната точка на мнозинството, но винаги се опитва да придобие политически изгодната позиция в тези спорове.

4. НАУЧНИ ПРИНОСИ.

Приносът на настоящата дисертационна разработка се изразява особено в ползата му към просветения читател, в полето на богословската и църковно-историческа наука. Той може да отговори на научния и верски интерес, повишен с разрастването на християнското поклонничество в днешни дни. Събраната и систематизирана литература в настоящия труд ще попълни наличната информация, която съществува до сега и ще хвърли светлина върху разглеждания период от IV в. Приносът на разработената дисертация, позволява да се обърне поглед към един от най-дълго управлявалите императори Констанций II в Римската империя и особено погледът към неговата религиозна политика.

1. На първо място трябва да се отбележи, че е направен първи опит за подробно изследване на настоящата тема *„Арианските спорове при управлението на император Констанций II“*, която се разглежда като историко-догматическо изследване.

2. За първи път, в областта на богословската литература и християнска история в настоящата дисертационна работа са преведени и систематизирани изворови и научни изследвания по конкретната тема.

3. Третият приносен момент в разработената дисертация, е че за първи път се разглежда подробно темата за управлението на имп. Констанций II в пълнота и се представят нови данни за неговата религиозна политика.

4. В процеса на работа бяха изяснени конфликтите и главните опорни точки за разрива между Източната и Западната Църква, очертани са и рамки на следващите стъпки за изследване.

5. ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА

1. Колева, Нина. *„Дисхармонията като начало на симфонията. Св. император Константин I Велики и неговите наследници“*. – В: Сборник с доклади „Хармония в различията“, с публикувани доклади от Научна конференция „Хармония в различията“ – 10.12.20 г. София: Академично издателство „За буквите – О писменехъ“, 2020, 261–275, ISSN (print): 2367-7899.
2. Колева, Нина. *„Император Констанций II и мотивацията му при прогонването на епископи от катедрите им в контекста на неговата религиозна политика“*. – В: Сборник с доклади „Хармония в различията“, с публикувани доклади от Научна конференция „Хармония в различията“ – 10.12.2021 г. София: Академично издателство „За буквите – О писменехъ“, 2021, 236–248, ISSN (print): 2367-7899.
3. Колева, Нина. *„Автентичност и църковноисторически акценти в постановленията на Сердикийския събор (343 г.)“*, Forum Theologicum Sardicense – Богословска мисъл, 1/2021, 69–86, ISSN (print): 1310-7909.